

”Samvetsfrihet för landets bästa”

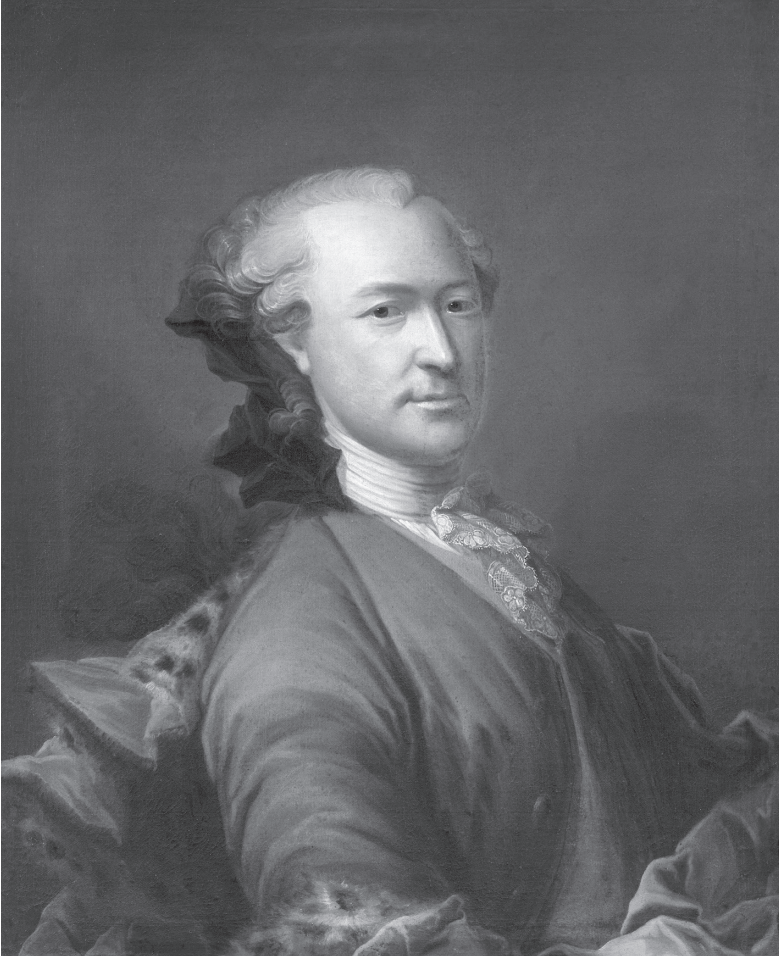
Georg Sillén, Osmanska riket
och folkrättens samvete i 1700-talets början

Joachim Östlund

På sin gravsten på Nysätra kyrkogård, mellan Enköping och Uppsala, lät Georg Wilhelm Sillén (1724–1794), rista in sin levnadshistoria i form av en devis:

Besåg en stor del af christna och ochristna verlden. Insåg i höga och farliga värf. Utsåg sig en arbetsam landlefnad. Tilsåg sit och andras goda. Ansåg lyckan för intet. Ryktet för något. Samvetet för allt.

Orden beskriver en synnerligen berest herre i den svenska statens tjänst och de är skrivna i en tid präglad av en professionalisering av den statliga administrationen, den svenska handelns expansion liksom samhällsomstörtande revolutioner över hela västvärlden. Efter den korta biografien om ett arbetsamt liv i den kristna och den ”okristna” världen följer en devis på tre ord i stigande värdeskala. Först men lägst kommer lyckan, vilken räknas för intet, följt av ryktet som värderas till ”något” och slutligen: ”samvetet för allt”. Devisen låter antyda att samvetet trumfar det kollektiva värdet av att vinna ryktbarhet och den mer personliga upplevelsen av lycka. Men varför tillskrivs samvetet en så pass viktig roll i att definiera Silléns livsgärning? Vilka erfarenheter var det han gjorde, och vad kan det säga om förändrade uppfattningar om samvetet under 1700-talet?

Porträtt av Georg Wilhelm Sillén, utfört av Isaac Wacklin (1720–1758) år 1757. Wacklin ses som en av de första professionella konstnärerna i Finland. Som representant för den finska rokokon gick hans porträtt i mörka färger medan figurerna ofta gavs ett ovalt huvud, smala ögon och en lång näsa. Foto: Erik Cornelius, Nationalmuseum, public domain.

Georg Sillén inledde sin karriär med akademiska studier i Lund vilka kröntes 1744 då han vann sin doktorsgrad genom dissertationen *Om fördrag med otrogna och barbarer*. Det är i denna dissertation

som vi finner det samvetsbegrepp som här står i fokus. I presidiet vid disputationen på den filosofiska fakulteten satt professorn i historia, Sven Lagerbring, för eftervärlden känd som en tidig källkritiker. Titeln på avhandlingen kan tyckas högst värderande, men som det skall visa sig gömmer det sig en långt mer komplex syn bakom begreppsvalen. Efter att ha vunnit sin doktorsgrad i Lund fortsatte Sillén med studier i Uppsala. Han kom efter avlagda examina att tjänstgöra i Kanslikollegium och Svea hovrätt. År 1750 blev han legationssekreterare vid svenska beskickningen i Konstantinopel (i dag Istanbul), ett uppdrag som fortgick till 1761. År 1757 gifte han sig med Brita Johanna Lagerstam, och lät sig porträtteras av den finske rokokokonstnären Isaac Wacklin. På porträttet syns Sillén klädd i talar, en karmosinröd mantel i sammet med kanter och bräm i hermelin som bars exempelvis av riksrådets medlemmar.

Silléns samvetsbegrepp anknyter teoretiskt till folkrätten, och kan betraktas som ett uttryck för vad som skedde när svenska ämbetsmän under 1700-talet både i teori och praktik i högre grad började passera Europas gränser. För utbildningen av blivande statstjänstemän till den alltmer professionaliserade svenska förvaltningsapparaten kom folkrätten att utgöra ett viktigt ämne. År 1744 uppmärksammar Georg Sillén denna fråga då han i en avhandling diskuterar konsekvenserna av att den svenska statsmakten slutit en rad fördrag med icke-kristna stater. När Sillén lyfter fram Osmanska riket och Konstantinopel som föredömliga exempel där samvetsfrihet råder ”för landets bästa” och även låter samvetsfriheten vara en grundbult för folkrätten blir det ett politiskt uttalande.

Sillén agerade i en tid då krav restes på att Sverige skulle härbärgera religiösa minoriteter och tillåta dem att utöva sin religion fritt, något som innebar problem för den ortodoxa statsuppfattningen om religionsenhet utan samvetstvång. När 1700-talsavhandlingar i första hand har beskrivits som metodövningar snarare än kunskapsmässigt nydanande menar jag att det finns skäl att se Silléns text som ett intressant inlägg och viktig kommentar rörande samvetsfrihetens status i Sverige. Därför är det intressant att närmare skärskåda hur Sillén såg på frågan om och argumenterade för samvetsfrihet.

Samvetsfrihet inom och utanför Europa

Sillén levde i en tid när samvetsbegreppets koppling till det svenska undersåteskapet fick en förnyad aktualitet. 1700-talets första hälft präglades av samhällsförändringar som till stor del drevs fram av globaliseringsprocesser. För den dåvarande lutherska enhetsstaten (med sitt bekännelsetvång) kom såväl interna som externa faktorer att innebära att samvetsbegreppet fick en ny politisk laddning när olika typer av aktörer framkastade förslag på ökad frihet framför enhet. Från den lutherska enhetsstatens perspektiv var samvetet ett honnörsord som förknippades med samhällsnyttiga egenskaper som godhet och broderskap. Som Johannes Ljungbergs bidrag visar uppstod vid 1700-talets början nya diskussioner och konflikter kring samvete och samvetstvång i Sverige, både i fråga om fristående religiösa sammanslutningar och i diskussioner om religiösa minoriteter vars samveten behövde respekteras. I detta bidrag kommer jag att visa att nya erfarenheter vid Europas gränser också fick betydelse för hur samvete och samvetsfrihet diskuterades.

Kravet på samvetsfrihet och problemet med samvetstvång aktualiserades återkommande inom diplomatin och utrikespolitiken, där folkrätten angav normer och direktiv för beslut om fördrag och allianser inom och utanför Europa. Det är i detta sammanhang som Sillén blir intressant, eftersom han diskuterar fördrag med statsbildningar utanför Europa och där exempelvis krav på bekännelsetvång inte var aktuellt, i detta fall Osmanska riket. Kunskapen om denna värld ökar i samband med den alltmer intensiva svenska långdistanshandeln i Medelhavet. När freds- och handelsfördrag planerades och genomfördes med statsbildningar i regionen, såsom Alger 1729, Tunis 1736 och Tripoli 1741, letade sig denna nya verklighet även in i akademiska sammanhang. I avhandlingar av författare som Retzelius (1699), Thelaus (1716) och Sillén (1744) ställdes frågor om vem det var man slöt fördrag med och hur dessa samhällen fungerade mot bakgrund av de folkrättsliga regelverk som utarbetats efter europeiska

förhållanden: Var Alger – som av många sågs som ett piratnäste – ens en stat enligt dåtida europeiska konventioner? Kunde Alger inkluderas i folkrätten och hade människor i Alger ett samvete? Svaret blev inte oväntat ja, och rörande samvetet förklarar Thelaus – med stöd av ”de mest universella principerna av naturrätten” – att eftersom människan har ett ”habituellt samvete”, det vill säga att samvetet inte alltid är väckt, kan barbarer också inkluderas i folkrättens gemenskap – bara de blir medvetandegjorda om sitt samvete. Samvetsbegreppet definieras till auktoriteter som Cicero, och dennes tal om ”de små eldarna”, ”de godas inre sådd” eller ”signaleldar som naturen givit oss”, och till antika storheter som Sextus Empiricus, Seneca och Aristoteles. Men även mer samtida som Simon Heinrich Musaeus lyfts fram. Samvetets ”inre ljus” likställs med ”förnuftets inre ljus”, i kontrast till ett ”brännmärkt samvete”, förhärdat eller bedövat samvete.¹ Med Silléns avhandling förflyttas diskussionen till Osmanska rikets centrum, sultanens huvudstad Konstantinopel.

Även om det i praktiken var svårt att upprätthålla bekännelse-tvånget i den svenska lutherska enhetsstaten så var det i teoretisk mening en annorlunda statsbildning jämfört med Osmanska riket. Det osmanska samhället byggde på milletsystemet, ett ord som på turkiska betyder ”nation” men som var synonymt med termen *cemaat*, religiös gemenskap. Milleten var en form av administrativ korporation som gavs en juridisk status av den osmanske sultanen för troende inom de monoteistiska religionerna (*ehl-i zimmet*) islam, kristendom och judendom. De osmanska milleterna verkade inom ramen för sina egna sociala, kulturella och ekonomiska ramar och med en viss autonomi. Detta innebar att de kunde utforma egna lagar och hade rätt att beskatta sig själva så länge de accepterade sultanen som suverän. För den osmanska staten fungerade milletsystemet inom ramen för en imperiebyggande strategi. Denna baserades på principen att staten tolererade olika religiösa gemenskaper så länge de religiösa gemenskaperna tolererade varandra. Alla hade till ansvar att bevara samhällelig fred och ordning.²

Från Lund till Konstantinopel

Georg Sillén var en av den nya tidens universitetsbildade statstjänstemän som gjorde karriär inom utrikespolitiken, i hans fall inom den expanderande diplomatiska sfären. Med freden i Nystad 1721 hade ett katastrofalt krig avslutats, ett krig som slagit landet i spillror och fått ett stormaktsvälde på fall; allt symboliskt markerat med Karl XII:s död vid Fredrikstens fästning i Norge i november 1718 och en ny regeringsform vilken samma år satte punkt för det kungliga enväldet. Framtiden skulle formas på nytt. Bland ledande kretsar förespråkade vissa revanschkrig, medan andra såg en framtid med fokus på fred och långväga handel. Georg Sillén kan sägas tillhöra den senare gruppen. Under sin postering i Konstantinopel kom Sillén att resa mellan Sverige och riket i öst. Tack vare sina språkkunskaper (osmanli) kom Sillén att agera som tolk och mellanhand för viktig politisk information mellan regeringen i Stockholm och Höga porten. Sillén fick med tiden en allt betydelsefullare roll i Konstantinopel, vilket exempelvis framgår av att han fick förtroendet att agera som Höga portens sändebud, dels för att ge besked om sultan Osman III:s trontillträde, dels genom uppdraget att främja de upprättade fördragen mellan Sverige och Höga porten. År 1770 adlades han för sina insatser, blev kansliråd och slutligen riddare av Vasaorden år 1782. Georg Sillén dog år 1794.

Av gravstensinskriften framgår det att åren i Konstantinopel spelat en viktig roll i hans liv. Vid tiden var Konstantinopel en av världens största städer, sultanens huvudstad i Osmanska riket. Allt sedan 1600-talet hade svenska diplomater skickats dit för att söka ett politiskt stöd mot utmanaren i öst, det tsarryska väldet. Under 1700-talets början blev detta ännu viktigare, inte minst för osmanerna som oroades av den ryska framstöten mot Svarta havet. Under sultan Ahmed III:s (som gav Karl XII asyl i Bender) styre ökade det osmanska utbytet med Europa, varav en form av triangelrelation uppstod mellan intressegemenskaper i Konstantinopel, Paris och Stockholm. Allt fler sändebud skickades i båda riktningarna. Osmanernas önskan att få en svensk fast beskickning i Konstantinopel förverkligades 1734.

Sverige fick rätt att köpa mark i stadsdelen Pera, där många européer fanns boende. Där upprättades Palais de Suède, vackert placerat med utsikt över Gyllene hornet och ner mot Seraljen. På tomten inreddes även en kyrksal och en bostad åt en präst. Under 1700-talet kom ett flertal forskare att vistas där, exempelvis Peter Forsskål och Jakob Johan Björnståhl.³

Folkrätten på universitetet i början av 1700-talet

Under 1730-talet räknades det totala antalet aktiva studenter vid Lunds universitet, där Sillén försvarade sin dissertation, till cirka 500 varav 10–11 var professorer. Till de mer beryktade hörde filosofen och teologen Andreas Rydelius, juristen David Nehreman-Ehrenstråle och läkaren och naturalhistorikern Kilian Stobaus. Den senare intog även den första separata professuren i historia 1728.⁴ År 1742 blev Sven Lagerbring professor i historia och 1744 var det också, som nämnts, Lagerbring som satt vid presidiet då Georg Sillén försvarade sin avhandling.

Viktigt att poängtera är att universitetsmiljön i Sverige vid denna tid skiljer sig från vetenskapliga institutioner i nutida mening. Huvuduppgiften var att utbilda präster, lärare och ämbetsmän, eller att sammanfatta och ordna det gängse kunskapsstoffet snarare än att producera nya rön och upptäckter.⁵ Den kunskap som väl producerades var egentligen inte heller helt fri eftersom vetenskapsmännen var beroende av överheten eller det etablerade samhällets engagemang och gillande.⁶ I Silléns avhandling framgår det också att han var väl insatt i det svensk-osmanska samarbetet som intensifierades med inrättandet av en fast beskickning år 1734, följt av 1738 års handelsfördrag samt defensivalliansen som slöts 1739.⁷ Den senare var avsedd att tjäna som barriär mot ”det ryska riket”, skriver Sillén, om det skulle hota någon av bundsförvanterna. Därtill skulle överenskommelsen garantera att Sveriges fördrag med de osmanska tributstaterna i Nordafrika respekterades.⁸ Fördrag med ”otrogna” var med andra ord redan en genomförd realitet när Sillén skrev sin avhandling.

Utvecklingen av folkrätten som undervisningsämne vid de svenska universiteten går hand i hand med naturrätten och för införandet av de båda ämnena spelade Hugo Grotius tankar så som de presenterades i *De jure belli ac pacis* en avgörande roll. Införandet av natur- och folkrätt som ämne vid de svenska universiteten var ingen tillfällighet – det var resultatet av en medveten politik. Denna politik kom även att få konsekvenser när nya eller vakanta lärostolar skulle tillsättas. Mest känd – men inte ensam i sitt slag – är Samuel Pufendorfs kallelse till det 1668 öppnade universitetet i Lund. Här försågs till en början den juridiska fakulteten med tre lärostolar och Pufendorf blev professor jurisprudentiae primarius med en förhållandevis hög lön. I Lund trycktes också, som bekant, både hans *De jure naturae et gentium* (1672) och *De officio hominis et civis* (1673). Pufendorfs betydelse för utvecklingen av natur- och folkrätten vid de svenska universiteten kan knappast överskattas.

Händelseutvecklingen fram till westfaliska freden och Sveriges roll i det europeiska statssystemet därefter hade sålunda direkt inverkan på undervisningsutbudet vid landets lärosäten. Uppfattningen om westfaliska freden som en paus i europeisk historia spelade en viktig roll i historieskrivningen, och inom folkrättsämnet har fredsöverenskommelsen och dess efterverkningar givits stort utrymme – inte minst mot bakgrund av Sveriges roll som garantimakt för westfaliska freden. Betraktat från detta perspektiv får vi räkna med möjligheten att Sillén också såg sin avhandling som något mer än enbart en inomvetenskaplig text eller en övning i argumentationskonst. Snarare är det tänkbart att Sillén tänkte sig en vidare publik, eller att det var en text skriven för att gynna hans ambitioner inom statsförvaltningen och de möjligheter som öppnade sig inom den svenska utrikespolitiken.

Människan och världen enligt folkrätten

Silléns avhandling *Om fördrag med otrogna och barbarer* (1744) följer den tidigmoderna tidens konventioner för avhandlingar, och bestod av en betydande textkorpus. Man uppskattar att det finns omkring 25 000 bevarade avhandlingar från svenska universitet från perioden

1600–1855 och nästan alla är författade på latin. Värt att nämna är också att svenska avhandlingar under 1600- och 1700-talen i hög grad byggde på en medeltida skolastisk tradition.⁹ Ofta var avhandlingarna i själva verket författade av professorn bakom den disputerande. I grunden presenterade avhandlingen snarare en metod än specifikt filosofiska eller teologiska resonemang. På så sätt kom texternas innehåll att betona det dialektiska tänkandet som medel för att nå kunskap och för att lösa motsägelser.¹⁰ Noggranna begreppsanalyser med utgångspunkt i ordens flerfaldiga betydelser skulle utgöra basen i utsagan. Från ordens mångtydighet var målet att finna gemensamma hållpunkter för i annat fall motstridiga påståenden.¹¹ Avhandlingarna författades som praktisk övning (*pro exercitio*) eller för att vinna en grad (*pro gradu*). Av den anledningen innehöll avhandlingar endast sällan vetenskapliga nyheter, men diskuterade ofta doktriner från olika vetenskapliga discipliner, och texterna var, som nämnts, inte nödvändigtvis ens skrivna av samma person som försvarade dem. Syftet var att visa att respondenten behärskade tidens etablerade kunskap och kunde försvara dess argument på god latin. I den meningen ger avhandlingarna en inblick i tidens akademiska diskurs och vad som var etablerad kunskap.¹² Placeras Silléns avhandling i en samtida samhällskontext eller relateras till hur tidigare forskning utforskat hur en svensk omvärldssyn formuleras, så framträder däremot innehållet som mer politiskt laddat än så.

Avhandlingen som bär Silléns namn inleds med att fråga och definiera vad som gynnar vänskap och konstaterar att tungt vägande faktorer är blodsband och släktskap eftersom hela människosläktet ”härrör från ett och samma blod”. Blodsbandsmetaforen, menar Sillén, är ett värdigt uttryck för den gudomliga visheten och används med andra ord inte för att dela upp människor i folkgrupper eller utifrån sociala grupper, såsom ståndstillhörighet. Han identifierar dock ett problem att trots denna ”ursprungliga natur” håller människor inte sams: ”Ty medan vilda tigrar håller fred sinsemellan, och grymma björnar umgås (Juvenalis, Sat. 15), ägnar människor lika mycket tid åt att bekriga varandra som att hålla fred.”

Dessa ord från den romerske tänkaren och satirikern Juvenalis spelar en betydande roll för Silléns ”dekonstruktion” av idealiserade synsätt. Juvenalis är känd för sina mogna betraktelser över människan, och i vilka han inte backar för att skildra det oanständiga och anstötliga. Poängen är med andra ord att låta läsaren förstå att författaren, likt Juvenalis, kommer att öppna för en diskussion om relationen mellan de goda idealen och ”människors små dårsaker”. Sillén granskar exempelvis ordet ”barbar” komparativt. Bland annat nämner han påståendet att barbarer skulle sakna utsmyckningar och elegans. Detta bestrids dock av hur turkarna som bor i Barbariet, överträffar de flesta i elegans: ”Det bör snarast lända dem till heder, att de inte vill lära sig seder och bildning av fransmännen eller att byta dem varje år.” Inte heller betyder vetenskap och litteratur frånvaro av barbari, utan många folk som varit föga framträdande inom vetenskap och litteratur har varit desto mer berömda för sina moraliska kvaliteter. Sillén för ofta resonemang i en förment kritik av europeiska föreställningar och konstaterar exempelvis att hedendom, judendom, islam och kristendom alla innehåller ”riktigt fåniga principer”. Och vem är väl vidskepligare än de romerska katolikerna? frågar Sillén retoriskt. För övrigt är grymhet också ett europeiskt drag, menar Sillén, och anför spanjorernas grymheter mot ursprungsamerikaner och morer samt fransmännens mot hugenotterna.

Grundproblemet som Sillén vill komma åt är de konfliktfyllda uppdelningar som skapats mellan människor. Den första uppdelningen skedde med syndafloden. Den andra bidrog grekerna till när de betecknade alla icke-grekiska folk som ”barbarer”. Den tredje gäller än idag och bygger på religionsskillnader. När kyrkan vann världslig makt blev det inte bara syndigt att sluta fördrag med otrogna, även om nödvändigheten ibland krävde det, utan påvliga påbud ogillades även förbund med kristna av en annan konfession. Sillén konstaterar att dessa uppdelningar har fått konsekvensen att alla föraktar varandra.

Sillén övergår för den delen inte i någon cynism, utan vill balansera bilden med goda exempel. Till exempel framhåller han idén om religiös tolerans som enligt Sillén praktiserades både före och

under kristendomens intåg i Sverige. För det första kom ”de hedniska svenska kungarna” att sluta förbund eller visa vänskap med ”utländska kristna”. Detta gjorde Björn III genom ett fördrag med Ludvig den fromme, liksom Olof Skötkonungs vänskap med kung Etelred i England. Enligt Silléns historieskrivning så kom Kristofer av Bayern, ”kungen över det stora Skandinavien” att skicka ett bud till en sultan vid namn Baltasar med planer på giftermål med dottern Xerxina. När Sverige kristnades kom ”den hedniska vidskepelsen [att] tolereras” för att vidmakthålla samhällslugnet. Sillén fortsätter med att rada upp svenska exempel på tolerans och förbund med okristna stater. Viljan till fördrag är den röda tråden. Sillén skriver också att deras geografiska läge, med närheten till en gemensam konkurrent i Ryssland, gynnar en nära vänskap mellan svenska kungar och osmaner, något som redan kung Johan inser på 1500-talet. Samtliga kända kungar och drottningar, fram till Karl XII, lyfts fram som individer med ett gott öga till osmanerna.

Efter att ha pekat på en mängd goda exempel menar Sillén att det är möjligt att ingå fördrag med ”otrogna”. En del överväganden görs dock i frågan om vilken typ av fördrag. Sillén menar att i grunden handlar fördrag om folkrätten, och att valet handlar om att innesluta eller utesluta den andra parten ur densamma. I Europa menar Sillén att påvemakten företräder linjen som utesluter fördrag med ”otrogna”, medan Sverige företräder motsatt linje, vilket illustrerats bland annat av ”vår oövervinnerlige hjälte” Karl XII:s allians med den ”ottomanske monarken”. För att avgöra vilka fördrag som är tillåtna att sluta med otrogna och barbarer spelar både den gudomliga rätten och naturrätten roll menar Sillén. Enligt den förra måste det utredas om fördragen är skadliga eller fördelaktiga för kristenheten. Enligt den senare bör ingen hänsyn tas till olikheter i religion, seder och lagar hos folkgrupper, utan bara till huruvida ett fördrag kan stärka ett lands säkerhet. Om så är fallet är det landets plikt att sluta ett sådant fördrag. De viktigaste fördragen är de som berör handelsförbindelser och sådana bör man energiskt eftersträva, skriver Sillén.

”Samvetsfrihet för landets bästa”

Den svenska dåtidens kanske mest brännande fråga, nämligen den om samvetsfriheten, lämnas inte därhän i Silléns avhandling utan kommenteras genom två exempel.

Samvetsfrihet hyllades även i Sverige, också av det ortodoxa prästerskapet: religionsenigheten fick aldrig upprätthållas mot människans vilja, menade de. Den sanna kristna religionen var helt enkelt oförenlig med tvång. Man menade därför att människans samvete skulle vara fredat från yttre tvång från överheten.¹³ Samvetsbegreppet spreds i vida cirklar och nådde ut till stora befolkningsgrupper i 1600- och 1700-talens Sverige, inte minst genom böndagsplakaten och kyrkoplikten som innebar att kyrkopredikan spelade en central roll för statlig informationsspridning. Böndagsplakatet från år 1695 illustrerar vad som kan ses som bekännelsetvångets paradox då överheten beklagar att den ”offentliga gudstjänsten mera tyckes begås utav en vana och fruktan av straff och tilltal, eller tvång och annat världsligt avseende”, vilket ”Vi hört många på ett rättsint sätt och på goda grunder beklaga.”¹⁴ Samtidigt som det rådde kyrkoplikt önskade man således – paradoxalt nog – inte att gudstjänsten skulle bevistas av tvång.

Frågan om samvetsfrihet uppmärksammas av Sillén också i ett stycke rörande Osmanska rikets territoriella expansion i Central-europa, det vill säga på kristen mark. Att dessa erövrade områden och befolkningen i dem skulle tvingas övergå till islam är inte tänkbart: ”Turken är inte så vidskeplig”, skriver Sillén, att ”han inte medger samvetsfrihet för landets bästa”. Samvetstvång likställs med andra ord med ”vidskeplighet”, en irrationell tro. Därefter beskriver han den osmanska samhällssynen, utan att ens hänvisa till ordet ”millet”:

I den europeiska delen av väldet råder den grekiska religionen; i Asien lever georgier, armenier, maroniter och påvliga munkar i Palestina. I Egypten tolereras kopter och greker och den evangeliska kyrkan tilläts nyligen fira en offentlig gudstjänst i Bysantium.

Mindre fördragsam är man med påvekyrkan av fruktan för att något av detta religionsspöke skall vålla skada till följd av kejsarens och påvens lister och konstgrepp.¹⁵

Sillén knyter här begreppen tolerans och samvetsfrihet till den osmanska samhällssynen och menar att intolerans och tvång vore otypiskt för osmanerna. Om det från ett svenskt perspektiv var en utmaning att ifrågasätta bekännelse tvånget var det samtidigt högst korrekt att inkludera ett utfall mot ”påvekyrkan”. Katolska kyrkan och habsburgska riket hamnar i korselden. Konflikten mellan Osmanska riket och habsburgska väldet bör ha varit välbekant för Sillén, och inte minst osmanernas seger i rysk-turkiska kriget som bekräftades med fredsfördraget i Belgrad 1739. Men med fördraget vann samtidigt Ryssland från osmanerna den viktiga gränsfästningen Azov vid Svarta havet.

Sillén återkommer till maktförskjutningen ovan i en vag kommentar där endast antydningar görs om den konflikt som ligger och pyr om huruvida habsburgska väldet önskar att återta områden som gick förlorade i fredsfördraget. Sillén talar här om områden i den ”europeiska delen av Turkiet”, men det är samtidigt oklart vad han menar eftersom även Ryssland hade intressen i regionen. Sillén tycks dock avse makten hos den tysk-romerske kejsaren Karl VI (1711–1740). Utifall dessa provinser skulle förloras skulle ”det välde som de tillföll”, bli än mer ”skräckinjagande”, menar Sillén, och få stora konsekvenser för dess befolkningar:

Om det däremot gällde hela den europeiska delen av Turkiet, eller snarare en del av den, då skulle slaveri hota från någon av olika religionernas härskare, som nu ökat sin makt och rikedom genom bytet från sin mäktigaste rival, och från katolskt håll även gentemot de trognas samvete.¹⁶

Vem som är hotad är lite oklart, men hotet kommer från katolskt håll. Det viktiga i detta sammanhang är att Sillén antyder att fredsfördraget

från 1739 bör respekteras och hans begreppsanvändning, att konflikten utgör ett hot mot de ”trognas samvete” är intressant. Vad Sillén gör är att han skriver in religiösa konflikter i en folkrättsdiskurs och benämner dessa som samvetskonflikter. Slaveri och katolicism ställs mot frihet och samvetsfrihet.

Att det är katoliker som hotar samvetet kan troligen till stor del kopplas till de historiska förföljelserna av hugenottfamiljer i Frankrike då ediktet i Nantes återkallades av Ludvig XIV år 1685. Detta var en konflikt som gjordes känd i Sverige genom böndagsplakaten. År 1686 kommenteras i allmänna ordalag förekomsten av det ”Samvets-Tvång” och den ”gräslig Förföljelse” som utspelar sig inom kristenheten.¹⁷ I 1687 års plakat konstateras det att förföljelserna inte upphör, utan ”mera tilltager och förökas”.¹⁸ Samvetet fick därmed en konfessionellt laddad betydelse i polemiken mot katolska stater, men begreppet hade samtidigt en slagkraftig teologisk betydelse. Enligt Luther utgjorde samvetet en integrerad del av människans andliga sida, hjärtat och själen var tillsammans med samvetet den instans där gudsrelationen fanns. Det var också denna instans som gjorde det möjligt för människan att skilja mellan gott och ont. Genom samvetet påmindes människan om Guds lag och kunde därigenom frivilligt göra goda handlingar. Saknades tro kunde dock människan ändå lyssna till sitt samvete och göra goda gärningar, men skillnaden var att detta då snarare gjordes av tvång än av fri vilja.¹⁹ Som Anna Nilsson Hammars bidrag i denna volym visar var lutherska kyrkmän inte övertygade om att deras egna åhörare kunde lita på sina samveten, men i ljuset av det politiska läget framställdes de lutherska minoriteternas utsatthet under katolska furstar som ett närvarande hot mot var lutherans samvete. Uppställt på detta vis innebär det samtidigt att kristna furstar utgör ett större hot mot samvetsfriheten vid territoriella erövringar än Osmanska riket.

För att återkomma till Sillén är det fascinerande hur han använder idén om Osmanska riket som ett vapen för att kritisera den negativa synen på ”turken” samt även att religiösa drivkrafter, menar han, ligger bakom den europeiska krigsföringen:

Härav kan man sluta sig till med vilken rätt de kristna benämner turken för fiende. Denne har aldrig varit så enfaldig, att han någonsin börjat krig mot oskyldiga bara för religionens skull som de kristna har gjort.²⁰

Tidens hotbilder och hat mellan folk och religioner stör Sillén. Han påpekar upprepade gånger hur uppdelningar av detta slag bara är ”påfund” som gynnar de mäktigas intressen: ”Men turkens hat mot de kristna är inte värre än mot perserna, eller de kristnas mot varandra, så det råder inget tvivel om att turkarnas vanrykte är ett påfund från grannfolken.”²¹

Att sprida en negativ bild låg i det habsburgska husets intresse, förklarar Sillén, eftersom de såg osmanerna som en allvarlig konkurrent med ambitionen att skapa en europeisk ”supermakt”. Även de romersk-katolska prästerna gav starkt stöd åt habsburgarnas projekt. Hade länderna som gränsar till Osmanska riket styrts av enbart kristlig kärlek hade inte osmanerna behövt trakassera kristna, och då hade inte heller några fördrag med otrogna behövts. Sillén skriver dock – möjligen i Juvenalis anda – att historien visar att människan eftersträvar det som verkar fördelaktigast och att detta helst erövrar från den svagare: fruktan är ett stöd för freden, konstaterar Sillén. Han ställer sig även kritisk till en kristen koalition i syfte att driva bort turkarna från deras besittningar; det är ingen rättmätig grund för krig.

Sammanfattande reflektioner

År 1744, när Sillén förvarar sin avhandling i Lund, har Sverige en ovanligt lång period av fred bakom sig – hela 23 år. Samtidigt hade Sveriges långväga handel till Medelhavet konsoliderats genom ett flertal freds- och handelsfördrag samt en fast diplomatisk beskickning i Konstantinopel. Allt fler universitetsutbildade tjänstemän effektiviserar och befäster den statliga byråkratin. Silléns avhandling belyser denna nya värld. Sveriges kontakter med Osmanska riket och

den muslimska kultursfären hade redan en lång historia, men kom under 1700-talets början att fördjupas. Traditionellt sett hade imperiet definierats som både mäktigt och farligt, men också fascinerande. De allt tätare samarbeten som tog form mellan parterna behövde beskrivas, förstås och legitimeras. Sillén hämtade svaren från folkrätten, precis som hans föregångare Retzelius (1699) och Thelaus (1716). Deras dissertationer, menar jag, framträder som något mer än akademiska övningar. Snarare kan de läsas som politiska inlägg i en tid präglad av spänningar orsakade av allt från internationella relationer till frågor om samvetsfrihet.

Silléns avhandling berör utrikespolitiska relationer med folkrätten som grundkoncept. Konsekvensen av detta blir att den egna samtida kulturens eller statsmaktens värderingar inte per automatik ges ideologisk prioritet, även om det antikatolska draget i framställningen inte kan bortses ifrån. Med folkrätten som teoretisk grundval låter Sillén de överordnade temana vara fred, tolerans och samvetsfrihet. Det är från dessa begrepp en historia konstrueras, samtiden förstås och framtiden föreställs. Sveriges utrikespolitiska relationer framställs därför närmast som en form av universell modell där fördrag och tanken om tolerans utgör den röda tråden tillsammans med människan som det sanna subjektet. Juvenalis "verkliga" människa förenas med naturrättens fria människa. Modellen rör sig också längs två historiska skalor: den världsomspännande respektive den svenska. Den världshistoriska skalan beskriver en berättelse om tre stora separationsrörelser mellan människor: flodvågen, uppkomsten av föreställningar och barbarer samt slutligen uppdelningen av världen mellan religioner och kulturer. Den svenska skalan tar sin startpunkt i hednisk tid där en rad traktat och samarbeten mellan främmande makter utgör det återkommande mönstret. Samtliga exempel visar på hur idén om tolerans och vänskap lyckats överbrygga eller harmonisera uppdelningar på basis av religioner.

Sillén ville med sin avhandling få bukt med föreställningen om att termen barbar som begrepp för särskillnad var ohållbar och han kunde relativt enkelt dekonstruera termen genom sin argumentation. Teoretiskt stöd hämtade han i mångt och mycket från Juvenalis

människosyn, det vill säga att alla i grund och botten är lika goda kålsupare. I sin analys av kyrkorna som söndrande faktor lät han naturrättens människosyn vara det teoretiska fundamentet tillsammans med den bibliska berättelsen om människan som ett släkte med ett gemensamt ursprung.

Vad som är intressant är att Sillén inte nöjer sig med att diskutera fördrag mellan stater, utan även inkluderar mer samhällseliga aspekter i frågan. Här tycks det rymmas en insikt om den komplexa relationen mellan statsmakter eller till vilken grad en avgränsad folkgrupp hör ihop med ett avgränsat territorium. Därför pågår också förföljelser av folkgrupper inom stater och riksbildningar, vilket Sillén vittnar om. I hans resonemang om förföljelserna blir samvetet ett nyckelargument för att människan har rätt till sin tro – något som skavde mot bekenntelsetvånget i Sverige liksom stora delar av övriga Europa. Som kontrast till bekenntelsetvånget ställer Sillén Osmanska riket, ett land där samvetsfrihet råder. Sammantaget visar Sillén i sin avhandling hur 1700-talets diskussion om folkrätt och samvetsfrihet i Sverige hjälptes av ett komparativt perspektiv, det vill säga att jämförelser med främmande tankevärldar gav djupare insikter om det egna. I Silléns fall hämtades de tyngsta argumenten för hans universalistiska anspråk från en nära allierad, nämligen Osmanska riket.

Noter

- 1 Magnus Thelaus, *Dissertatio gradualis de piratica, quam [...] sub præsidio viri amplissimi. & celeberrimi, mag Fabiani Törner [...] Ad publicum examen modeste deferet Magnus Thelaus Helsingus. In audit. Gustav. maj. die 14. Maji anni MDCCXVI. horis pomeridianis.* Uppsala, 1716.
- 2 Noah Haiduc-Dale, ”A History of Muslims, Christians, and Jews in the Middle East. By Heather J. Sharkey”, *Journal of Church and State* 60:3 (2018), s. 537–539.
- 3 Alf Åberg, *När svenskarna upptäckte världen: från vikingar till gustavianer*, Stockholm: Natur och kultur, 1981, s. 15.
- 4 Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Frihetstiden*, Stockholm: P.A. Norstedts, 1997, s. 36.
- 5 Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden*, Stockholm: P.A. Norstedt, 1975, s. 72f.

- 6 Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet: Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850: Vol. 5*, Stockholm: Svenska bokförlaget, 1970, s. 11–15. Trots dessa förutsättningar var dock den totala tankekontrollen inte möjlig, vilket visas av de akademiska striderna och av att nya idéer kunde stödjas av privata donationer eller importeras via studieresor och gästforskare.
- 7 Ludvig Danielsson, "Edv. Carlsons och Carl Fr. von Höpkens inträde på den diplomatiska banan", *Historisk tidskrift* 1923, s. 377–385, 378; Johannes Kolmodin, "Said Mehmed Efendi's berättelse om sin beskickning till Sverige år 1733. Inledning och översättning av Johannes Kolmodin", i *Karolinska Förbundets Årsbok*, Stockholm, 1920, s. 258–265.
- 8 Georg Wilhelm Sillén, *De foederibus cum infidelibus et barbaris*, Lund, 1744.
- 9 Peter Sjökvist, "Att förvalta ett arv: Dissertationerna på Södertörn, nylatin och exemplet Harald Vallerius", Huddinge: Södertörns högskola, 2009, s. 98.
- 10 Daniel Patte (red.), *The Cambridge Dictionary of Christianity*, New York: Cambridge University Press, 2010, s. 1132–1133; Edward Grant, *God and Reason in the Middle Ages*, New York: Cambridge University Press, 2004, s. 159.
- 11 Marcia L. Colish, *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition, 400–1400*, New Haven: Yale University Press, 1999, s. 265–273.
- 12 Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden*, Stockholm: P. A. Norstedt, 1975, s. 30ff. Erland Sellberg, "Disputationsväsendet under stormaktstiden", i Ronny Ambjörnsson et al. (red.), *Idé och lärdom*, Lund: Studentlitteratur, 1972, s. 83. Noter från Sjökvist, "Att förvalta ett arv", s. 98.
- 13 Ingmar Brohed, *Stat, religion, kyrka: Ett problemkomplex i svensk akademisk undervisning under 1700-talet*, diss., Lunds universitet, 1973, s. 103.
- 14 Kongl. Maj:ts placat 10 januari 1695. Lunds universitetsbibliotek (lu). Se även Joachim Östlund, *Lyckolandet: Maktens legitimering i officiell retorik från stormakts-tid till demokratins genombrott*. Lund: Sekel, 2007.
- 15 Georg Wilhelm Sillén, *De foederibus cum infidelibus et barbaris*, Lund, 1744.
- 16 Ibid.
- 17 Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1686. LU.
- 18 Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1687. LU. "Samvetstväng" beklagas även i Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1688. LU.
- 19 Carola Nordbäck, *Samvetets röst: Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, diss., Umeå universitet, 2004, s. 145.
- 20 Georg Wilhelm Sillén, *De foederibus cum infidelibus et barbaris*, Lund, 1744.
- 21 Ibid.